

ƏBÜLHƏSƏN BƏHMƏNYAR VƏ ONUN MƏKTƏBİNİN DAVAMÇILARI

Aytək MƏMMƏDOVA,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

(Əbülhəsən Bəhmənyarın doğumunun 1025 illiyi münasibətilə)

AÇAR SÖZLƏR: *Əbülhəsən Bəhmənyar, Nəsirəddin Tusi, filosof, orta əsr, Şərqi peripatetizmi, fəlsəfə, elm.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Абулхасан Бахманьяр, Насираддин Туси, философ, средние века, восточный перипатетизм, философия, наука.*

KEY WORDS: *Abul-Hasan Bahmanyar, Nasir ad-Din Tusi, philosopher, Middle Ages, Eastern peripateticism, philosophy, science.*

Orta əsrlərdə Azərbaycanda, ümumilikdə isə müsəlman Şərqi elm, fəlsəfə, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində böyük nailiyyətlər qazanılmışdır. Şərqi filosoflarının yaratdıqları fəlsəfi təlimlər onların şagirdləri tərəfindən inkişaf etdirilərək məktəblərə çevrilmişdir. Müəllim-şagird ardıcılığı Azərbaycanda şərqi peripatetizminin ilk böyük nümayəndəsi Əbülhəsən Bəhmənyardan (993-1066) başlamış və bu məktəbin ənənələri ensiklopedik alim Nəsirəddin Tusi (1201-1274) tərəfindən davam etdirilmişdir. Bununla da Nəsirəddin Tusinin yaratdığı fəlsəfi məktəb də öz davamçılarını hazırlamışdır.

Bəhmənyar irsinin görkəmli tədqiqatçısı, AMEA-nın müxbir üzvü Zakir Məmmədov filosofun doğum tarixini mənbələr əsasında müəyyənləşdirmişdir. Alimin fikrincə, Bəhmənyarın anadan olduğu yeri və ili müəyyənləşdirmək üçün İbn Sinanın onunla harada və nə zaman qarşılaşa bilməsini dəqiqləşdirmək lazımdır. Hesablamalara görə, onun İbn Sinadan təhsil aldığı dövr XI əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. İbn Sina 1002-ci ildən başlayaraq Xarəzmdə yaşamış, sonra isə Xorasan vilayətinin müxtəlif şəhərlərini gəzmişdir. Deməli, Bəhmənyarın uşaq illərinin keçirdiyi yerin Azərbaycan ərazisindən kənarında olması ehtimalı yaranır. Belə ki, onun müəllimi ilə öz ölkəsində görüşmək imkanı aradan qalxır. Filosofun “azərbaycanlı”, “Azərbaycan ölkəsindən idi” faktının o dövrün müəllifləri tərəfindən xüsusi vurğu ilə deyilməsi də buradan irəli gəlir. Çünki azərbaycanlı olub, Azərbaycanda yaşaya-yaşaya, təbii ki, ona “azərbaycanlı”, “Azərbaycan ölkəsindən idi” deməzdilər. Müqayisə üçün xatırlatmaq olar ki, qürbətdə yaşamış Əfzələddin Xunəci, Siracəddin Urməvi kimi filosoflar haqqında da “azərbaycanlı” nisbəsi işlədilmişdir [1, s. 322].

İbn Sinanın Xorasanı gəzib-dolaşması ilə əlaqədar iki şəhər Bəhmənyarla bağlılığı sarıdan

diqqəti cəlb edir. Birincisi, Şirvanıdır. Bu şəhər hazırda Aşqabaddan təxminən 75 km cənubda indiki İran ərazisində yerləşir. Sol tərəfindən Ətrek çayının axdığı Şirvan şəhərinin əhalisi, əsasən, türk tayfalarından ibarət olmuşdur.

Göründüyü kimi, İbn Sinanın ziyarət etdiyi Şirvanın, Zəkəriyyə Qəzvininin bildirdiyi Xaqani Şirvanının vətəni sayılan Şirvandan daha çox yuxarıda qeyd edilən Şirvanın olduğu ehtimalını yaradır. Belə olduqda İbn Sina ilə Bəhmənyarın orada görüşməsi tarixi hadisələrə tamamilə uyğun gəlib, həqiqət kimi qəbul edilə bilər.

Deyləm şəhərinin də bu əraziyə yaxınlığını nəzərə alıb, onu Deyləmə nisbət verənlərə də müəyyən dərəcədə haqq qazandırmaq mümkündür [1, s. 323].

İbn Sina ilə Bəhmənyarın arasında ehtimal olunan 10-15 yaş fərqi və Xorasanda XI əsrin əvvəllərində onların görüşmək imkanını nəzərə alaraq, güman etmək olar ki, Azərbaycan filosofu X əsrin sonlarında, təxminən 993-cü ildə Xorasana vilayətində dünyaya gəlmişdir [1, s. 324]. Bu tarixi əsas götürsək, 2018-ci il Bəhmənyarın doğumunun 1025 illiyidir.

Zakir Məmmədovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan EA Rəyasət Heyəti və Nazirlər Kabineti 1993-cü ildə Bəhmənyarın anadan olmasının 1000 illik yubileyini keçirmək barədə qərar qəbul etmişdir.

Mənbələrdə Bəhmənyar Mərzban oğlunun Kiya (hakim, bahadır) adlandırılması onun hakim olan Mərzbanlar ailəsinə mənsubluğunu göstərir.

Əbülhəsən Bəhmənyar haqqındakı yazılar içərisində Ə.K.Zəkuyevin “Bəhmənyarın fəlsəfi görüşləri” (1958) əsəri xüsusi yer tutur. Əvvəlki tədqiqatçılarımız yalnız tərcümə vasitəsilə ümumi həcmi bir çap vərəqindən də az olan “Metafizika elminin mövzusu” və “Mövcudatın mərtəbələri” traktatlarından istifadə etdikləri halda, Ə.K.Zəkuyev onların ərəb orijinalını, habelə filosofun başqa əsərlərini, İbn Sinaya yazdığı bir məktubunu, “Qədim fəlsəfədən məqalələr” jurnalında (Beyrut, 1911) “Təhsil” kitabının məntiq hissəsindən dərc edilmiş fragmenti və məxəzlərdə qalmış bəzi fəlsəfi kəlamları da tədqiqata cəlb etməklə Bəhmənyarın irsinə dair faktiki materialın mündəricəsini genişləndirmişdir. Bu cəhətdən o, Bəhmənyarın fəlsəfi görüşlərini özündən əvvəlki müəlliflərə nisbətən daha ətraflı və dolğun əks etdirmişdir. Tədqiqatçı konkret materiallar əsasında Bəhmənyarın varlıq təlimini düzgün qiymətləndirmişdir. Lakin o, filosofun idrak nəzəriyyəsinin birtərəfli olduğunu söyləməklə yanlışlığa yol vermişdir. Bir sıra lüzumsuz təkrarlar, qüsurlar nəzərə alınmazsa, “Bəhmənyarın fəlsəfi görüşləri” kitabı bəhmənyarşünaslıqda ilk dəyərli tədqiqat əsəridir [1, s. 276].

Qeyd etmək lazımdır ki, akademik Heydər Hüseynov, akademik A.O.Makovelski, professor Ə.K.Zəkuyev Bəhmənyarın həyatı, yaradıcılığı və dünyagörüşü haqqında araşdırmalar aparıb, elmi mülahizələr söyləsələr də, onun şagirdlərindən söhbət açmamışlar. Çünki onların, eləcə də bir sıra xarici ölkə tədqiqatçılarının fikrincə, XI əsrdən sonrakı dövrdə Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda peşəkar filosoflar yaşamamışlar.

Professor Ə.K.Zəkuyev “Bəhmənyarın fəlsəfi görüşləri” kitabında bu barədə yazmışdır:

“İbn Sina və onun şagirdi Bəhmənyarın fəlsəfi görüşlərini sözün dar və adi mənasında orta əsrlərdə Yaxın Şərq fəlsəfəsinin son sözü adlandırsa, səhv etmərik. Bəhmənyar feodalizm dövründə Yaxın Şərqdə son görkəmli peşəkar peripatetik filosof idi. Bəhmənyardan sonra Yaxın Şərqdə peripatetik fəlsəfə tənəzzülə uğrayır və öz əvvəlki əhəmiyyətini itirir” [2, s. 88-89].

Professor Zakir Məmmədov “Bəhmənyar istisna olmaqla orta əsrlərdə Azərbaycanda peşəkar filosoflar yaşamamışdır” kimi yanlış müddəanı elmi tədqiqatı ilə təkzib etmiş, milli fəlsəfi irsimizi dərinlən araşdırmışdır. Şərq peripatetizminin XI əsrin ortalarına aid mərhələsi bilavasitə Azərbaycan filosofunun adı ilə bağlıdır. Şərq peripatetizminin, ilk növbədə, İbn Sina ənənələrini qoruyub saxlamaq filosofun üzərinə ciddi və məsul vəzifələr qoymuşdur. İbn Sina vaxtilə, bəlkə də, bu ümidlə öz sevimli şagirdi Bəhmənyar haqqında yazmışdır: “Onun axır gəlib mənim yerimdə olmasına bir şey qalmayıb”. Azərbaycan filosofu öz yaradıcılığında İbn Sinanın əsərlərindən iqtibaslara geniş yer vermiş, müəlliminin ideyalarının daha geniş şəkildə təbliğinə çalışmışdır.

Əbülhəsən Bəhmənyarın ölüm tarixinə gəldikdə, onun haqqında olan tədqiqat əsərlərində yanlışlığa, qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir. Filosofun vəfat tarixi ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən 1038, 1065, 1066, 1067-ci illər kimi göstərilmişdir.

Zakir Məmmədovun fikrincə, Bəhmənyarın ölüm tarixini dəqiqləşdirmək üçün ilk mənbələrə müraciət etmək lazımdır. Yuxarıda göstərilən hicri-qəməri 458-ci ili miladi tarixə çevirdikdə birinci aydan (məhərrəmdən) başqa qalan aylar 1066-cı ilə düşür. Bəhmənyarın ölümünün İbn Sinadan otuz il sonra, yəni 458-ci ilin ramazan (iyul-avqust) ayına təsadüf etdiyini qəbul etsək, Azərbaycan filosofunun 1066-cı ilin ortalarında öldüyünü söyləmək olar [1, s. 327].

Zakir Məmmədov apardığı araşdırmalar nəticəsində bildirmişdir ki, orta əsrlərdə müsəlman Şərqi ölkələrində fəlsəfə, məntiq və təbiətşünaslıq sahəsində böyük uğurlar qazanılmasında Bəhmənyarın misilsiz payı var. Son əsrlərə gəlib çıxan alimlər nəslinin yetişməsində də Bəhmənyar böyük xidmət göstərmişdir. Azərbaycan filosofunun istedadlı şagirdlərindən olan Əbülabbas Ləvkərinin sayəsində Xorasanda fəlsəfə yüksək inkişafa nail olmuşdur.

Bununla da, müsəlman Şərqi ölkələrində peripatetik fəlsəfənin inkişaf etdirilməsində Bəhmənyarın, ondan təhsil almış alimlərin və onların şagirdlərinin böyük rolu olmuşdur. Öz müəllimi İbn Sina kimi Bəhmənyar da bir sıra görkəmli alimlər hazırlamışdır. Onların ən məşhurlarından biri də Əbülabbas Fəzl ibn Məhəmməd Ləvkəri Mərvidir.

Zakir Məmmədovun tədqiqatlarına qədər Bəhmənyarın “Metafizikanın mövzusu” və “Mövcudatın mərtəbələri” adlı kiçik həcmli iki traktatı məlum idi. Tədqiqatçı filosofun irihəcmli “Təhsil” əsərinin varlığını aşkara çıxarmışdır. Onun müvafiq təşkilatlara çoxsaylı müraciətləri hesabına həmin traktat Azərbaycana gətirərək, tam halda tədqiqata cəlb etmişdir. Bəhmənyarın “Metafizikanın mövzusu” [3], “Mövcudatın mərtəbələri” [4] traktatları ilə bərabər “Təhsil” kitabı da araşdırmaçı tərəfindən Azərbaycan dilinə çevrilmişdir. “Təhsil” [5] kitabının kiçik bir hissəsi, iki traktat isə bütöv şəkildə “Şərq fəlsəfəsi (IX-XII əsrlər)” kitabında çap olunmuşdur.

Tədqiqatçı alim göstərmişdir ki, böyük filosof, riyaziyyatçı, rübailər ustası kimi məşhur olan Ömər Xəyyam (1048-1131) da Bəhmənyarın şagirdidir. Alimin bu barədə tədqiqatı müəyyən səbəblərə görə çap edilməyən “Bəhmənyar məktəbinin fəlsəfəsi” kitabında, eləcə də həmin kitab əsasında hazırlanmış “Ömər Xəyyamın müəllimi” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 13 may 1994-cü il), “Ömər Xəyyam necə varsa...” (“Mars” ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal, № 7-8. Bakı, 2003), “Bəhmənyar məktəbi haqqında” (Dirçəliş XXI əsr jurnalı, Noyabr 2003-cü il) məqalələrində hərtərəfli işıqlandırılmışdır.

Əbülhəsən Bəhmənyarın fəlsəfi ənənələri görkəmli alim Nəsirəddin Tusi tərəfindən də uğurla davam etdirilmişdir. Müəllim-şagird əlaqələrini ardıcıl izlədikdə bir neçə yolla Nəsirəddin Tusiyə çıxmaq olur. Birincisi: Bəhmənyardan Ömər Xəyyam, ondan Şərəfəddin Məsudi, ondan Fəxrəddin Razi, ondan Qütbəddin Misri, ondan Əsirəddin Əbhəri, ondan da Nəsirəddin Tusi təhsil almışdır. İkincisi: Bəhmənyardan Əbülabbas Ləvkəri, ondan Əfzələddin Qilani, ondan Sədrəddin Sərəxsi, ondan Fəridəddin Nişaburi, ondan da Nəsirəddin Tusi təhsil almışdır.

Beləliklə, Bəhmənyarın şagirdlərinin və davamçılarının müsəlman Şərqiində elmi fəlsəfi fikirlərin inkişafında böyük xidmətləri olub. Bu dövrdə fəlsəfə, məntiq, riyaziyyat və təbiət elmləri ilə yanaşı, ictimai-siyasi məsələlər ilə məşğul olan mütəfəkkirlər arasında Nəsirəddin Tusi və onun məktəbinin nümayəndələri də var.

Bir faktı xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Nəsirəddin Tusinin Marağa rəsədxanasında ayrı-ayrı millətlərdən olan müxtəlif əqidəli yüzdən çox insanın işləməsinə lazımı şərait yaratması onun humanist meyllərinin göstəricisidir. Bu baxımdan o, müəllimi Kəmaləddin Musa ibn Yunus (1184-1252) kimi azadfikirli şəxsiyyət olub əqidə sərbəstliyinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Çünki Kəmaləddin Musa ibn Yunusun da məşğələlərində müsəlmanlarla bərabər xristianlar və yəhudilər də iştirak edirmişlər.

Nəsirəddin Tusinin fəlsəfi məktəbinin nümayəndələrindən Nəcməddin Qəzvini (1203-1277) böyük astronom, təbiətşünas filosof, məntiqçi alim kimi məşhurdur. Filosofun ləqəbi Nəcməddin (dinin ulduzu), adı Əli, atasının adı Ömər, babasının adı Əlidir. Əbülhəsən künyəsi isə onun adının əvəzedicisidir. Qəzvin şəhərindən olduğu üçün Qəzvini nisbəsini daşımışdır. Mütəfəkkir Dəbirani və ya Katibi (elmi əsərlərin üzünü köçürən) kimi də tanınmış və mənbələrdə “Ən böyük alim” (“əllamə”) adı ilə yad edilmişdir.

Nəsirəddin Tusinin dəvəti ilə Marağaya gələn Nəcməddin Qəzvini rəsədxanada çalışan ilk dörd astronomdan biri olmuşdur. O, mənbələrdə Nəsirəddin Tusinin şagirdi kimi təqdim edilməsinə baxmayaraq, Marağaya gəlməzdən əvvəl də alim kimi tanınmışdır. Nəsirəddin Tusinin “Elxani astronomik cədvəl” (“Zic əl-elxani”) traktatından da məlum olur ki, alim 1259-cu ildə adlı-sanlı mütəxəssis imiş.

Nəcməddin Qəzvini elmlə məşğul olmaqla bərabər, müəllim kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Ensiklopedik alim Qütbəddin Mahmud Şirazi və Ayətullah Əllamə Cəmaləddin Həsən Hilli Nəsirəddin Tusi ilə yanaşı, onun da məşhur şagirdlərindəndirlər.

Nəcməddin Qəzvini fəlsəfə tarixində daha çox məntiqçi alim kimi məşhur olmuşdur.

Təsadüfi deyil ki, Nəsirəddin Tusinin şagirdi İbn əl-İbri (1226-1286) onu “ən böyük məntiqçi” adlandırmışdır. Mütəfəkkir fəlsəfi görüşlərində öz sələflərinin ideyalarından bəhrələnmiş, fəlsəfi məsələlərə peripatetik mövqedən yanaşmış, orijinal fəlsəfi təlim yaratmış və dünyəvi elmlərin inkişafında mühüm xidmət göstərmişdir. Bununla da Nəcməddin Qəzvini fəlsəfə tarixində Nəsirəddin Tusi məktəbinin məntiqçi alimi kimi məşhurdur.

Nəsirəddin Tusinin şagirdlərindən Qütbəddin Mahmud Şirazi daha çox tanınmış, nüfuzlu alim kimi şöhrət qazanmışdır. Qütbəddin Şirazi həm geniş elmi yaradıcılığına, həm də dövlət işlərində mühüm xidmətlərinə görə seçilmişdir. Qütbəddin Əbussəna Mahmud ibn Ziyaəddin Məsud ibn Müslih Şirazi (1236-1311) ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Onun atası Ziyaəddin Məsud ibn Müslih Kazəruni (Kazərün Şirazın qərbində bir şəhərdir) Şirazda təbib işləmişdir. Alim ilk təhsilini atasından almış, 1250-ci ildə onun vəfatından sonra təhsilini Şirazda əmisi Kəmaləddin Əbdülxeyr Kazərününin, Şəmsəddin Kütübinin, Şərəfəddin Zəki ər-Rukşəvinin və dövrünün başqa tanınmış alimlərinin yanında davam etdirmişdir.

Qütbəddin Şirazi Qəzvinə səfər edib, orada görkəmli alim Nəcməddin Qəzvininin mühazirələrini dinləmişdir. Daha sonra alim biliyini təkmilləşdirmək üçün Marağaya, Nəsirəddin Tusinin yanına getmişdir. O, Marağa rəsədxanasında çalışmaqqla yanaşı, Nəsirəddin Tusidən fəlsəfə, astronomiya və riyaziyyatı mükəmməl öyrənmiş, alim kimi böyük nüfuz qazanmışdır.

Ensiklopedik alim elmin müxtəlif sahələrində qələmini sınaşa da, peripatetizm və işraqiliyə daha möhkəm bağlı olmuşdur. Türkiyəli alim Hilmi Ziya Ülkən Qütbəddin Şirazini “işraqi mütəfəkkir” adlandırmış, onun “İşraq fəlsəfəsi” əsərinə yazdığı şərhə görə tanındığını qeyd etmişdir [6, s. 207].

Zakir Məmmədov Şihabəddin Sührəvərdinin əsərlərinin, xüsusən onun işraqilik fəlsəfəsinin Nəsirəddin Tusinin istedadlı şagirdi Qütbəddin Şirazi tərəfindən müfəssəl araşdırıldığını bildirmişdir. Qütbəddin Şirazinin İşraqi ədəbiyyatının şah əsəri “İşraq fəlsəfəsi” (“Hikmət əl-İşraq”) kitabına yazdığı şərh xüsusilə qiymətlidir. İrənin müxtəlif kitabxanalarında ayrı-ayrı vaxtlarda üzü köçürülmüş məlum yeddi əlyazma nüsxəsi saxlanılan həmin şərh orijinalı ilə birlikdə 1898-ci (1315) ildə Tehranda çapdan çıxmışdır [7, s. 199-200].

Qütbəddin Şirazi İbn Sinanın fəlsəfə və məntiqə aid “Şəfa” (“əş-Şifa”) əsərinə şərh yazmışdır. Bu şərh Nəsirəddin Tusinin İbn Sinanın kitabına şərhidir və Qütbəddin Şirazinin dilindən deyilir. Filosof göstərir ki, Nəsirəddin Tusi Əbubarakat Bağdadinin fikirlərinin Fəxrəddin Razi tərəfindən şərhini təkzib etmişdir.

Qütbəddin Şirazinin yaradıcılığında xüsusi yer tutan fəlsəfəyə dair “Dibaca ən yaxşı tac incisi” (“Dürrə ət-tac li gürret əd-Dibac”) traktatı nəzəri və əməli fəlsəfənin bütün qisimlərini əhatə edir. Kitab Qərbi Gilanın hakimi Filşah ibn Rüstəmşah oğlu əmir Dibaca ithaf olunmuşdur. Filosofun fars dilində qələmə aldığı bu əsər təxminən 1293-1305-ci illər ərzində yazılmışdır. “Dibaca ən yaxşı tac incisi” traktatı beş hissədən ibarətdir: birinci məntiq, ikinci “ilk fəlsəfə”, üçüncü təbiət elmləri, dördüncü riyazi elmlər, beşinci metafizika və nəticə (din və siyasət məsələləri). Qütbəddin Şirazi ensiklopedik səciyyə daşıyan bu traktatı yazarkən sələflərinin və

müasirlərinin yaradıcılığında geniş istifadə etmişdir.

Qütbəddin Şirazinin fəlsəfi görüşlərində həm din, həm peripatetizm, həm də işraqilik motivləri vardır. Qeyd edilməlidir ki, o, daha çox İslam dini dünyagörüşünə mühüm yer vermişdir. Məntiq, fəlsəfə və təbiət elmlərini Marağada Nəsirəddin Tusi məktəbində öyrənən mütəfəkkir sonralar Konyada Sədrəddin Konəvidən (1210-1274) və başqalarından dini elmləri – hədis, fiqh və Quranın şərhi üzrə təhsil almışdır. Bu hal onun dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Qütbəddin Şirazinin təxminən qırx cildlik “Quranın təfsirinə dair Mərhəmətlinin açması” (“Fəth əl-Mənnan fi təfsir əl-Quran”) traktatı və “Quranın çətin məsələlərinə dair” (“Fi müşkilat əl-Quran”) əsəri onun dini məsələlər ilə dərinlən məşğul olmasından xəbər verir.

Qütbəddin Şirazinin fəlsəfəsindən bəhs edərkən onun problemlərə yanaşmasının müxtəlif aspektlərinə diqqət yetirilməlidir. Hədisə və təfsirə dair mühakimələrində sırf İslam mövqeyindən çıxış edən mütəfəkkir fəlsəfi düşüncələrində həmin mövqeyə zidd getməməyə çalışmışdır. Bunun üçün o, istər peripatetizm, istərsə də işraqilik təlimlərinə dair əsərlərində pozitiv şəkildə mövcud fikirlərin şərhi vermişdi. Bu baxımdan Qütbəddin Şirazinin dünyagörüşü müəyyən mənada sinkretik məzmun daşıyır.

Böyük ilahiyyatçı alim və filosof Cəmaləddin Hilli (1250-1325) də Nəsirəddin Tusi məktəbinin məşhur nümayəndələrindəndir. Mənbələrdə o, “ən böyük alim” (“əllamə”) adı ilə yad edilmişdir. Mütəfəkkir “Ayətullah” (“Allahın rəmzi, yaxud nişanəsi”) titulu daşımışdır. Məlumdur ki, bu titul müsəlman hüququnu və ilahiyyatını mükəmməl bilən, dinə aid əsərlər yazan din xadimlərinə verilir. Məhz həmin xüsusiyyətlərin hamısı Cəmaləddin Hillinin şəxsinə və elmi fəaliyyətində özünü göstərir.

Mütəfəkkirin yaradıcılığında dinə aid əsərlər say etibarı ilə çox olsa da, fəlsəfə ilə bağlı əsərlər də mühüm yer tutur. Filosof sələflərinin ideyalarından geniş şəkildə bəhrələnmişdir. Təsədüfi deyil ki, Nəsirəddin Tusinin irsi Cəmaləddin Hilli üçün örnək olmuş və o, tarixdə öz müəlliminin fikirlərinin fəal təbliğatçılarından biri kimi tanınmışdır. Cəmaləddin Hilli Nəsirəddin Tusinin “Kəlamın təcridi” əsərinə çox dəyərli şərh yazmışdır. Həmin kitab “Əqidələrin təcridi” (“Təcrid əl-əqaid”) və “Etiqadın təcridi” (“Təcrid əl-etiqaad”) adları ilə məşhurdur. Nəsirəddin Tusi əsərin adı haqqında belə yazır: “Onu “Əqidələrin təcridi” adlandırdım”.

Ensiklopedik alim sələflərinin fəlsəfi ənənələrini də yaratdığı məktəbdə geniş şəkildə təbliğ etmişdir. Elmi fəlsəfi təlimlər, xüsusilə Şərq peripatetizmi və işraqilik Nəsirəddin Tusinin fəlsəfi məktəbinin nümayəndələri tərəfindən davam və inkişaf etdirilmişdir. Zakir Məmmədov Azərbaycan filosofu Rəcəbəli Təbrizini (...-1669) Şərq peripatetizminin son böyük nümayəndəsi kimi təqdim edərkən yazmışdır ki, onun yaradıcılığında işraqiliyin və sufiliyin də müəyyən təsiri duyulur.

Nəsirəddin Tusinin şagirdlərindən Nəcməddin Qəzvini, Qütbəddin Şirazi, Cəmaləddin Hilli və başqaları öz məktəblərini yaradaraq bu ənənələri davam etdirərək, şagirdlərin yetirmişlər. Bununla da Bəhmənyar məktəbinin fəlsəfi ənənələri Nəsirəddin Tusi və onun məktəbinin nümayəndələri tərəfindən inkişaf etdirilərək XVII əsrdə Rəcəbəli Təbrizidə sona çatmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Zakir. Bəhmənyarın fəlsəfəsi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 2015. səh. 267-476.
2. Zəkuyev Ə.K. Bəhmənyarın fəlsəfi görüşləri. Bakı: 1958.
3. Bəhmənyar Əbülhəsən. Metafizikanın mövzusu. Tərcümə edən: Zakir Məmmədov. Şərqi fəlsəfəsi (IX-XII əsrlər). Bakı: 1999. səh. 122-128.
4. Bəhmənyar Əbülhəsən. Mövcudatın mərtəbələri. Tərcümə edən: Zakir Məmmədov. Şərqi fəlsəfəsi (IX-XII əsrlər). Bakı: 1999. səh. 129-134.
5. Bəhmənyar Əbülhəsən. Təhsil (məntiq). Tərcümə edən: Zakir Məmmədov. Şərqi fəlsəfəsi (IX-XII əsrlər). Bakı: 1999. səh. 115-121.
6. Ülken Hilmi Ziya. İslam fəlsəfəsi kaynakları və təsirləri. Ankara: 1967.
7. Məmmədov Zakir. Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi (həyatı, yaradıcılığı və dünyagörüşü). Bakı: 2009.

Айтек Мамедова

АБУЛХАСАН БАХМАНЬЯР И ПОСЛЕДОВАТЕЛИ ЕГО ШКОЛЫ
РЕЗЮМЕ

В статье автор дает информацию о том, что философские упражнения представителей школ, достигнувших в средние века в Азербайджане и на мусульманском Востоке больших успехов в области науки, философии, литературы и искусства, начатых первым великим представителем восточного перипатетизма Абулхасаном Бахманьяром, сформировавшихся на преемственности учителя-ученика, разрабатывались их учениками и впоследствии превращались в школы.

Также отмечается, что Закир Мамедов, известный исследователь наследия Бахманьяра, на основе новых фактов в этом отношении дает более широкую и точную информацию, что в свою очередь создает широкие возможности для более глубокого изучения восточного перипатетизма середины XI века.

Aytek Mammadova

ABUL-HASAN BAHMANYAR AND FOLLOWERS OF HIS SCHOOL
SUMMARY

In the article the author gives information that the philosophical exercises of the representatives of schools that have achieved great successes in science, philosophy, literature and art in the Middle Ages in Azerbaijan and the Muslim East, started by the first great representative of the eastern peripateticism, Abul-hasan Bahmanyar, formed on the succession of the teacher- student, developed by their students and subsequently turned into schools.

It is also noted that Zakir Mammadov, prominent researcher of Bahmanyar's heritage, on the basis of new facts gives more broad and accurate information in this respect, which in turn creates ample opportunities for a comprehensive study of eastern peripateticism in the middle of the XI century.